Osmanlılarda Tıp ve Eczacılıkta Kullanılan Materyaller

HIST 511
S. FARAQUI

AYBARS AKKOR / ŞUBAT 2014

İÇİNDEKİLER

Giriş **2**

Genel Tıp Tarihi **3**

Osmanlılarda Tıbbın Başlangıcı **4**

Osmanlılarda Hastaneler **6**

Darüşşifalarda Uygulanan Tedaviler **8**

Saray Hekimleri ve Hekimbaşılık **11**

Osmanlıda Ünlü Hekimler **13**

Osmanlıda Eczacılık **16**

Hekim Dükkanı **19**

Arşiv Vesikalarına Göre İlaç Hazırlayanlar **21**

Saray İlaçları **25**

Sonuç **27**

Kaynaklar **28**

GİRİŞ

"Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi.", diye yazmış Kanuni Sultan Süleyman, fazla protein almaktan oluşan gut (nikris) hastalığına yakalandıktan sonra.

Gerçekten insan yaşamında en önemli şey sağlıktır, sağlık olmadıktan sonra ne kadar malınız mülkünüz olmuş önemli değildir. Bu nedenle sağlık ile ilgili tedbirler alırken tarihten de ders alıp geçmişte neler olduğunu öğrenmek gerekir.

Osmanlılarda sağlık konusunda elimizde bazı kitaplar, vakfiyeler, arşiv belgeleri mevcuttur. Ama ne yazık ki yazılan kitapların birçoğu telif eserlerden ibarettir ve çoğu toplum içinde uygulanan sağlık pratiğini yansıtmaktan uzaktır. Arşiv belgeleri ise daha çok tayinlerle, maaş ödemeleriyle alakalıdır. Hangi hastalığa tutulmuş kaç hasta olduğuna, onlara ne gibi tedaviler uygulandığına, bu tedaviler sonrası ne kadar iyileşme olduğuna dair istatistiki bilgiler elimizde yoktur. Doktor ve eczacı sayısına ilişkin en ayrıntılı rakamlara ancak anlattıklarına hep kuşkuyla yaklaşmamız gereken Evliya Çelebi'nin anılarında rastlamamız da Osmanlıların sağlık konusundaki kaynaklarının ne derece yetersiz olduğunu gösterir.

Gene de ne mutlu ki Tıp Tarihi ile uğraşan bir bilim dalı oluşturulmuş ve buradaki bilim insanları yaptıkları araştırmalarla sağlık geçmişimize ışık tutmaktadırlar.

Bu çalışmada Osmanlıların modern tıbba geçişin başlangıcı sayılan 1827'ye kadar olan sağlık öyküsü, eczacılık ve eczacılıkta kullanılan ilaç ve malzemeler, özet olarak işlenmiştir. Bunun için bu konularda yazılan eserler incelenmiş, mevcut veriler gözden geçirilmeye çalışılmıştır. Büyük bir veri kaynağı olacaklarına inandığım İstanbul Şehir Sağlık Müzesinin ve Cerrahpaşa'daki Tıp Tarihi Müzelerinin kapalı olması, buradaki materyallerin depolarda kilitli durumda olması çalışmanın görsel veri açısından yeterli olmasını önlemiştir.

Gezdiğim İstanbul Eczacılık Müzesinde ise sadece 19. Ve 20. Yüzyıla ait tarihi eserler mevcuttur. Bu konuda gezdiğim Edirne'deki Sağlık Müzesinde ise 15. Yüzyılda yaşamış hekim Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun çizimlerinden yararlanılarak yaratılan ve o dönemin tedavileri konusunda insanın daha kolay hayal kurmasını sağlayan canlandırmalar oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın 19.yüzyıl başlarına kadar olmasının nedeni, 19. Yüzyıl başında III. Selim tarafından başlatılan modernleşme çabaları ve 1827 yılında açılan Tıp Fakültesi ile Osmanlılardaki sağlık anlayışının Avrupa ülkelerindeki uygulamalara göre yeniden yapılandırılması nedeniyledir.

GENEL TIP TARİHİ

Eski çağlardaki inanışa göre hastalıkların nedeni vücut dışında olan kötülüklerdi. Bu nedenle hekim rolünü üstlenen büyücüler, şamanlar, rahipler beden üzerinde müdahaleden çok dışarıdan gelen bu kötülüğü arayıp bulmak, sonra da kutsal alemle bağlantı kurup yok etmek ile ilgilenirlerdi. Her ne kadar antik çağlara ait kazılarda birçok cerrahi alet bulunmuşsa da bunlar genellikle insanın içine yerleşen kötü unsurların dışarı çıkması için delikler açmak için kullanılırdı. Dağlama ve çeşitli otlardan yapılan ilaçlarla tedaviler ise günümüzün tıbbına geçiş oluşturan yöntemlerdir.

Babil'de Hammurabi kanunlarında hekim ve cerrah ayrımı vardır. Böylece insanları iyileştirme bir meslek olarak görülmeye başlanmış ve sınıflandırılmıştır. Hekim, aynı zamanda rahiptir, hastayı iyileştirmek için kutsal alemle bağlantı kurar, bu nedenle bir sorumluluğu söz konusu değildir. Cerrahlar ise beden üzerinde bir işlem uygular, başarılı olursa ödüllendirilir, olamazsa cezalandırılırdı.

Çin'de yapılan tedaviden hekim sorumlu tutulur, kötü sonuçlanan tedavilerde ise cezalandırılırdı, başarılı olursa iyi bir ücret verilir, adı tapınaklara yazılırdı. Hintlilerde ise hekimlik rahipliğin bir kolu idi, yanlış tedavi cezalandırılmazdı, çünkü hastalık ve tedavisi Tanrılardan gelmekte idi ve sadece Tanrıların istediğini yapan hekimler cezalandırılamazdı.

Eski Yunan'da özellikle Hipokrat (MÖ 4.yüzyıl) dönemi filozof hekimler, hastalıkların kutsal alemle değil, insanın iç özelliklerine bağlı olarak geliştiği teorisini geliştirdiler. Böylece hekim kutsal alemle bağlantıya girmeden tedavi uygulayabiliyordu. Hipokrat ve aynı dönemdeki hekimler hastalıklara doğal bir olay gözüyle bakıyorlardı. Hipokrat dönemindeki gelişmelerden biri de tedavi yöntemlerinin gelişmesinin yanında hekimlerin mesleki ahlakının da kurallarla belirlenmesi olmuştur.

Yunanistan'ı fetheden Romalılar, Yunan hekimleri savaş tutsağı olarak Roma'ya götürdü ve becerilerini tüm imparatorluğa yaydılar. MÖ 2. yüzyılda Bergamalı Galenos, hekimlikte çok büyük ün kazandı. Galenos'un tıp tarihine yaptığı en büyük katkı ilaç şekilleri oluşturmak,

onların bir araya getirerek etkilerini arttırmaktı. Yüzyıllar boyu yetişen hekimlerin çoğu Hipokrat ile Galenos'un eserlerini yorumlamakta yetindiler. [1]

İslamiyet'in ilk yıllarında hastalıkların tedavisi ve onlardan korunma, çoklukla, ruhi ve manevi yolla yapılmıştır. Tılsımlar bu yolda önemli bir işlev üstlenmişlerdir. Hz.Muhammed'in –büyüyü yasaklamakla birlikte- muska kullanılmasına, nazara, yılan ve akrep sokmasına ve genel olarak hastalıklara karşı "nefes etme" ye (okuyup üfleme) izin verdiği bilinir. Tılsımlar yüzyıllar boyu çoğu insanın çaresizliğine çare olmuş, güçsüzlüğüne güç vermiş, belki de kimilerinin yalnızlığına dost aramak için sığınıp nefes aldığı ve koruyucu gücünün altında kendini güvende hissettiği bir korunak görevi üstlenmiştir. [2]

9. ve 10. yüzyıllarda Hipokrat ve Galenos'un eserleri Arapçaya çevrildi. Bu eserleri kendilerine göre yorumlayan ve ilerleten hekim filozoflar devri başladı. Zekeriya El Razi, İbni Sina, Ebülkasım Zehravi, İbni Rüşd gibi başarılı hekimler yetişti. Hekimler din adamı olmamakla beraber din konusunda da bilgi sahibiydiler. Hizmetlerinin karşılığında ücretlerini alırlardı. Hekimler aynı zamanda denetlenirler, kurallara uymayanlar cezalandırılırdı. Bu hekimlerden özellikle İbni Sina, tıp alanında yedi yüzyıl boyunca temel kaynak eser olarak süre gelen El-Kanun fi't-Tıb (Tıbbın Kanunu) adlı kitabı ile ünlenmiş ve bu kitap Avrupa üniversitelerinde 17. asrın ortalarına kadar tıp biliminde temel eser olarak okutulmuştur.

OSMANLILARDA TIBBIN BAŞLANGICI

Orta Asya Türklerinde «otacı» adını alan, ilaç ile tedavi uygulayan hekimler ve cin hastalığına tutulanlara okuyan «efsuncular» vardı. Selçuklular, Arap ülkelerinden başarılı hekimleri getirterek İslam Dünyasının tıbbını benimsediler. 1200'lerde Sivas Darüşşifası kuruldu. Bu darüşşifadaki hekimler tabip, cerrah, kehhal (göz hekimi) ve eczacı olarak ayrıldı.

Selçuklular sadece sivil yaşamda değil, askeri yaşamda da tıbba önem veriyorlardı. Melikşah döneminde (11. yüzyıl) orduda seyyar hastane ve birçok hekim bulunuyordu.

Osmanlı Devleti kurulduğunda hekim yetiştirecek bir kuruluş yoktu. Bu nedenle tedavi hizmetlerinde İslam Coğrafyasında yetişmiş hekimlerden faydalanılıyordu. Bir taraftan da usta-çırak ilişkisi içinde hekim yetiştirilmeye başlandı. Hekimlik yapmak için bir hekimin yanında çalışarak ya da bir Tıp Medresesine devam ederek bir belge almaya ihtiyaç yoktu.

[1] DOBSON, Mary, The Story Of Medicine, Quercus Yayınevi, Cambridge, 2003.

[2] ACAR, M. Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayın, İstanbul-2011, Syf.68.

«Mütetabbib» denilen bazı kimseler diledikleri gibi hasta tedavi ederlerdi. Bunlar ilaç hazırlayıp hastalara verdikleri gibi tılsım ile de uğraşırlardı. Tedavi için hastalara «şifa tası» içinde okunmuş sular içirir ya da üzerinde dini yazılar bulunan gömlekleri hastalara giydirerek tedavi etmeye çalışırlardı. Bunların bir kısmı hekimliğin kendilerine babadan kalma bir meslek olduğunu iddia ederlerdi. [3]

Darüşşifalar kurulana kadar sağlık sisteminin nasıl olduğuna dair fazla bir bilgimiz bulunmamakla beraber, hekim yetiştirmenin usta çırak ilişkisi ile olduğunu tahmin edebiliyoruz. Osmanlı darüşşifalarında teorik tıp bilgileri; Hipokrat, Calinos, Ebubekir Razi, Ebu'l-Kasım Zehravi, İbn Sina, İbn Baytar, Hacı Paşa'nın kitaplarından verilirdi. Bunlar arasında en revaçta olanı İbn Sina'nın Kanunfi't-tıbb adlı eseriyle İbn Nefis tarafından hazırlanan kısaltılmış metni Mücez el-Kanun fi't-tıbb ve bunun şerhleriydi. Ayrıca hekim namzetleri darüşşifa tabiplerinin yanında bulunur ve hasta başında hocasının nasıl teşhis koyduğunu hangi ilaçları tavsiye ettiğini öğrenerek hastalıklar ve tedavileri hakkında bilgi edinirler, teşhis ve tedavi konusunda tecrübe kazanırlardı. İstanbul'da sadece Fatih Darüşşifasında hekim yetiştiğine dair belgelere sahibiz. Şimdilik diğer darüşşifalarda tıp eğitimi verildiği hakkında kanıtlı bilgimiz bulunmamaktadır.

Fatih Darüşşifasında tıp eğitimi yapıldığına dair ilk ipuçları Fatih Külliyesi imaretinde yemek yiyenlerin listesinde iki tıp şakirdi (öğrencisi) bulunması, darüşşifada da iki tıp öğrencisinin yatması hakkındaki arşiv kayıtlarıdır. Fatih Külliyesi'nde tıp öğrencilerine ayrılmış odalar ve bir dersiam (idareci öğretmen) bulunmaktaydı. Külliye kütüphanesinde pek çok tıp kitabının varlığı da tıp eğitiminin bir kanıtı kabul edilmişti. Fatih Külliyesi'nin büyük vakfiyesinde burada okunan akli ilimler, matematik, biyoloji, felsefe gibi dersler arasında tıbbın da bulunduğunu gösterir bir kayıt yoksa da İstanbul Tıp Fakültesi'nin, başlangıcı Fatih Darüşşifasına bağlanır. Çünkü Topkapı Sarayı Arşivlerinde bulunan (No.3882) küçük vakfiyede, darüşşifada tıp talebeleri için odalar bulunduğu bildirilmektedir. Evliya Çelebi de bu hastanede dersiam, yani bir idareci öğretmen bulunduğunu kaydediyor. Darüşşifada tıp tahsiline başlayan talebeler, pratik olarak yetiştikleri gibi hekimlerin nazari bilgilerinden faydalanırlar ve icabında medrese kütüphanelerindeki Arapça, Farsça ve Türkçe tıp klasiklerinden istifade ederlerdi. Bu da Fatih Sultan Mehmet'in özel kütüphanesinden çıkarak Fatih Külliyesi'ne bağışladığı yüzlerce kitap arasında çeşitli tıp kitaplarının bulunmasıyla

[3] BAYTOP, Turhan, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul -1985 Syf:70.

sabittir. Pek çok tartışmalar sonunda bu gerekçelerle 1970 yılında İstanbul'da tıp eğitiminin 500.yılı törenlerle kutlanmıştır.

Fatih Darüşşifasında tıp eğitimi yapıldığını gösteren en sağlam belgeler 1723-1783 yılları arasındaki 60 yılda darüşşifaya yapılan "tabip şakirdliğine tayin rüusları" yani tıp öğrenciliğine tayin belgeleridir. Yakın zamanda yayınlanan bu dokuz rüustan, darüşşifada altı tıp öğrencisi kadrosu bulunduğu bu kadrolardan boşalan oldukça hekimbaşı tarafından yeni tıp öğrencisi tayin edildiği anlaşılmaktadır. Tıp eğitimi sistematik olarak yapılmaktaydı. Tıp öğrencilerinin tamamı Süleymaniye Tıp Medresesi'nden seçiliyordu. Fatih Darüşşifasından yetişen hekimlerin tamamı saray hekimi olarak görevlendirilmekteydi. [4]

OSMANLILARDA HASTANELER

Moğol istilası ile Selçuklu İmparatorluğunun yıkılmasından sonra 14.ve 15.yüzyıllarda Osmanlı Türk İmparatorluğu Anadolu ve Balkanlarda gelişip, yayılmaya başladı. Bilhassa 16.ve 17. yüzyıllarda Cezayir'den İsfahan'a, Moskova ve Viyana'dan Habeşistan ve Hint Okyanusuna kadar yayılan ve dünya tarihinin en büyük imparatorluklarından biri haline gelen Osmanlı İmparatorluğunda sadece halk için değil, ordu ve hatta saray mensupları için de hastaneler tesis edildi. İşletmede olan Selçuklu ve Memluklu devri hastanelerinin bulunduğu yerlerde yeni hastaneler tesis etmeğe ihtiyaç duymayan Osmanlılar, bunları, vakıfları gereği işletmede bırakarak, Bursa, Edirne, İstanbul, Selanik, Belgrad ve Budapeşte gibi yeni fethedilen şehirlerde yeni hastaneler inşa ettiler.

Osmanlılarda 1399-1621 yılları arasında sekiz darüşşifa hizmete girmiştir. İlk Osmanlı Darüşşifası Bursa'da Yıldırım Külliyesi içinde yer alan I. Beyazıd Darüşşifasıdır (1399). Vakfiyeye göre, kurulduğu ilk dönemlerde darüşşifada, bir baştabip, iki tabip bulunuyordu. Ayrıca iki şerbetçi, iki eczacı, bir aşçı ve bir de ekmekçi mevcuttu. [5]

İstanbul'da hizmete giren ilk Darüşşifa ise Fatih Darüşşifasıdır (1470). Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası, Haseki Hürrem Sultan Darüşşifası, Atik Valide Nurbanu Sultan Darüşşifası padişah anneleri veya eşleri tarafından hayır amacıyla yaptırılmıştır.

[4] YILDIRIM, Prof.Dr.Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul-2010, Syf:254-255

[5]YILMAZ, Dr. Coşkun ve YILMAZ, Dr. Necdet, I. Beyazıd Darüşşifası Vakfiyesi, Osmanlılarda Sağlık Cilt II , Bif Yayınları, İstanbul 2006

İmparatorluğun en parlak devrinde inşa edilen Haseki Darüşşifası (1538-1550), Süleymaniye Darüşşifası (1552-1557), Nurbanu Valide Sultan Darüşşifası (1583), Sultan Ahmed Darüşşifası (1616) en meşhur olanlarıdır. Bunlardan Sultan Ahmed Darüşşifası hariç, diğerleri günümüze kadar iyi korunmuş bir şekilde ulaşmışlardır. [6]

Osmanlı Darüşşifalarında İslami geleneğe uygun olarak hem hasta tedavi edilmekte hem de usta-çırak yöntemi ile hekim yetiştirilmekteydi. Sadece Süleymaniye Külliyesi'nde ayrı bir Tıp Medresesi vardı. 19.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki darüşşifaların evkaf ve gelirleri ehil olmayan kişilerin eline geçince bakımları yapılamamış ve genel hastane kimliklerini kaybedip akıl hastalarına barınak olmuştur. Bu dönemde isimleri de bimarhaneye dönüşmüştür. Bimarhane sözcüğü de bu nedenle anlam değiştirerek akıl hastanelerini ifade eden bir terim olmuştur.

Osmanlı Darüşşifalarının en beğenilen özelliği tayin edileceklerin görev ve sorumlulukları ile aranan ahlaki niteliklerin vakıfnamelerine şart olarak konmasıdır. İlk kez Fatih Darüşşifası çalışanları için dönemin ahlak anlayışı doğrultusunda nitelikler belirlenmiştir. Bu nitelikler Edirne II. Beyazıd Darüşşifası, Haseki Hürrem Sultan Darüşşifası ve Atik Valide Nurbanu Sultan Darüşşifası vakfiyelerinde de devam etmiş, son Osmanlı Darüşşifası olan Sultan Ahmed Darüşşifasında ise oldukça azalmıştır. [7]

Avusturya İmparatoru Rudolf II'nin Bartholomaus Petz başkanlığındaki elçilik heyeti ile birlikte 1587'de İstanbul'a gelen Königsberg'li eczacı Reinhold Lubenau'nun anılarında belirttiğine göre, o zaman İstanbul'da 110 hastane, 515 medrese ve 625 okul bulunmakta idi. Bu hastaneler genellikle 150, büyük olanları ise 300 hasta alabilmekte, bazıları Müslüman ve Hıristiyan ayırımı yapmadan her türlü inanıştaki hastaları, bazıları da sadece kadınları kabul etmekteydi. Başhekimlerden başka göz hekimleri, cerrahlar ve eczacılar da bu hastanelerde görevli idiler. Osmanlı hastanelerinin en bariz mimari özelliği, cami, medrese, imaret, tabhane, kervansaray, hamam, dükkanlar, çeşme gibi komplekslerden oluşan külliyelerin bir parçası olarak planlanmış olmalarıdır. Bu külliyeler şehir içinde küçük bir şehir oluşturarak bir sosyal merkez gibi halkın her türlü sosyokültürel ve sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını karşılamakta idiler.

[6] TERZİOĞLU, Prof.Dr. Arslan, Selçuklu Ve Osmanlı Darüşşifaları, Birleşik Alman İlaç Fabrikaları T.A.Ş. – 1986.

[7] YILDIRIM, Prof.Dr.Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul-2010, Syf:153.

Darüşşifalara mimari açıdan bakarsak eski Selçuklu dönemine ait kültürel geleneklerin Osmanlılarda da devam ettirildiğini görürüz, ama Rönesans dönemi Osmanlı hastanelerinde yeni mimari fikirlerin gerçekleştirildiği de görülmektedir. Mesela Bursa'daki Yıldırım Bayezid Hastanesinde (1394) ve Manisa'daki Hafsa Sultan Hastanesinde (1539) Selçuklu hastanelerinin mimari özellikleri görülmekle birlikte, Edirne'deki Sultan Bayezid II Hastanesinde (1484) ve Mimar Sinan'ın İstanbul'da gerçekleştirdiği hastanelerde yeni mimari düşüncelerin uygulanmış olduğu görülür. Topkapı Sarayında 15.yüzyılın sonlarında tesis edilen ve 16. yüzyıllarda gelişen Enderun Hastanesinin, sarayda Ali Ufki Bey olarak yetişen Alberto Bobovio'nun 1665'de yazdığı Saray-i Enderun isimli İtalyanca eserindeki tariflerine ve planına göre, belli fonksiyonel düşünceler ön planda tutularak planlanıp inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Edirne'deki Bayezid II. Hastanesi ile Topkapı Sarayındaki bu Enderun Hastanesi, Rönesans dönemi Osmanlı mimarlarının, hastaneleri fonksiyonel ve rasyonel planlama esaslarına göre planlayıp inşa ettiklerinin en büyük delilleridir. Ayrıca Osmanlı dönemi Türk mimarlarının hastane planlamasında bu hastanelerde tatbik edilecek müzikle, banyo ile tedaviyi ve tehlikeli akıl hastalıkları gibi bazı hastaların diğerlerinden tecrit edilmelerini dikkate aldıkları da görülmektedir. Mimar Hayreddin'in 15. yüzyıl sonunda Edirne'deki Beyazıd II Hastanesinde, Mimar Sinan'ın İstanbul'da 16. yüzyılda inşa ettiği hastanelerde az personelle fazla randıman almayı amaçlayan merkezi planlama ile havalandırma tekniği sahasında yeni fikirleri gerçekleştirmeleri, Osmanlı mimarlarının Rönesans döneminde eriştikleri yüksek düzeyi kanıtlar. Bugünkü en modern psikiyatrik hastanelerin, alışveriş merkezi, okul, dini mabet, hastane ile birlikte küçük bir şehir gibi bir göl veya nehir kıyısında inşa edilmeleri düşüncesinin günümüzden çok önce 15.yüzyıl sonunda Edirne'deki Bayezid II Hastanesini de içine alan Tunca nehri kıyısındaki Bayezid II Külliyesinde gerçekleştirilmiş olduğu görülür. [8]

DARÜŞŞİFALARDA UYGULANAN TEDAVİLER

1-İnsan Tabiatının Korunması İçin Besinlerle Tedavi

Tabip, hastanın sağlığını önce yiyecek ve içeceklerle korumaya ve tedavi etmeye çalışırdı ve tıbbın gereği olarak yemeklerin nasıl pişirildiğine çok önem verilirdi. Hastalıkları önlemenin yanı sıra, tedavide kullanılmak üzere besinlerin nasıl hazırlanacağına dair bilgiler, hem eczacının (müfredat) ve ilaç terkiplerinin (mürekkebât) anlatıldığı kitapların yanı sıra genel

[8] TERZİOĞLU, Prof.Dr. Arslan, Selçuklu Ve Osmanlı Darüşşifaları, Birleşik Alman İlaç Fabrikaları T.A.Ş. – 1986.

tıp eserlerinde de bulunur. Yemeğin hangi usul ve hangi malzemeyle pişirildiğinde daha sağlıklı ya da daha etkili olacağı meselesi tıbbın bir konusudur.

2-İlaçla Tedavi

Hasta, durumuna uygun besin maddeleriyle tedavinin yanı sıra, bitki, hayvan ve madenlerden elde edilen eczalarla ya da bunlardan terkip edilen ilaçlarla da tedavi edilirdi. Hastaya uygun ilacın verilebilmesi için eczaların, sıcak, soğuk, kuru, veya yaş olarak tanımlanan doğan niteliklerini ve tıbbi etkilerini bilmek gerekirdi. Bu sebepledir ki vakfiyelerde, darüşşifada görevlendirilecek tabibin hangi ilacın hangi hastalığa ve hangi tabiattaki hastaya ne gibi tesiri olduğunu bilmesi ve ilaçların terkip ve hazırlanışı konusunda usta ve tecrübeli olması şart koşulurdu. Vakfiyelerde belirtildiği üzere, darüşşifa tabiplerinin*, iyi tıp kitaplarında bildirilen uygun ilaçlar ile tedavi, etmekte emek harcayıp gereği gibi çalışan '' ; '' ilaç tertip etmekte mahir şurup ve macunların hastaların tabiatına uygun gelip gelmeyeceğini bilmeye muktedir'' '' ilaç bilgisi – yarar ve zararları- hususunda usta, tıbbi bilgilerin yararları ve zararları ve devalar konusunda çok bilgili ''; '' ilaç hazırlama usullerinde mahir, macunların, şurupların ve onların hastalara uygun – iyi veya ters – etkilerini anlayan '' ; '' ilaçların imal ve hazırlanışında çok tecrübe görmüş, hastaların mizaçlarına ve ilacın ne dereceye kadar münasebeti olduğuna vakıf, bu suretle nazariyat ile uygulamayı şahıslarında toplamış ''; '' ilaç hazırlama prensiplerini bilen, içecek ve macun hazırlama konusunda hünerli* '' kişiler olmaları beklenilirdi.

3- İlaç Dağıtımı

Tedavi için darüşşifaya gidemeyen hastalar olurdu. Fakat herkesin evine tabip çağırmaya gücü olmazdı. Dolayısıyla, kendine ya da hastasına ilaç almak için darüşşifalara başvuranlar olurdu. Örneğin, Fatih Vakfiyesine göre , '*' nazır, tabip ve katip darüşşifada seher vakti toplanıp İstanbul ' da hasta olup yatağa düşen, fakat bazı uygun ilaçların tedarikine kadir olmayıp evine tabip davetinden aciz olan Müslüman tarafından gelerek müracaat edip hayır sahibinin ambar ve kilerinden ihsan isteyenlerden ''* yardım esirgenmeyecekti.

Helva, macun, murabba, cevaşir, meşrubat, şerbet ve çorba şeklinde verilen ilaçlar halkı cezbederdi ve hasta olmadığı halde bunlardan yararlanmak, alıp satmak isteyenler olurdu. Bedava ilaç almak için yalan yere hastalık bahanesi ile gelenlere ilaç verilmesi II. Beyazıd ve Haseki vakfiyelerinde yasaklanmıştı.

4- Cerrahi Tedavi

Klasik dönem Osmanlı hekimliğinde olabildiğince ilaçla tedaviye gayret edilir, zorunlu olmadıkça cerrahi girişimde bulunmaktan kaçınılırdı anestezi ve antisepsi gibi cerrahi için olmazsa olmaz bilgi ve tedbirlerin bulunmadığı bir çağda büyük cerrahi ameliyatlardan kaçınılması gerekirdi. Sadece Fatih vakfiyesinde tabip '' *teşrih (anatomi) ilminde geniş bilgi sahibi olmalı''* ve Atik Valide Vakfiyesinde tabip '*' anatomi ilminde mahir''* olmalı şeklinde ifadeler bulunur. Ameliyat öncesinde hasta veya yakınları tarafından verilen rıza senetlerinde en sık rastlanan cerrahi girişimler mesaneden taş çıkarma ve kasık fıtığı ameliyatlarıdır. Cerrahi uygulamaların büyük çoğunluğu harici tedavilerden oluşurdu. Örneğin, Süleymaniye Darüşşifasında görevlendirilecek cerrahların '' *ülserler, başta olan yara ve kırıkla, çıban ve apseler, irinli urlar, fistüller ve kabarcıkların tedavisi; urların ve ağrıların izlenmesi ve fıtıkların düzeltilmesi; diş çekimi, damarlardan kan alma, yara sarmak, yakı vurmak, yaraların kapanması ve iyileştirilmesi ''* gibi müdahaleleri bilmesi gerektiğine vakfiyesinden öğreniyoruz. Cerrahların yara merhemlerinin hazırlanması ve fitiller konusunda da usta olması beklenirdi.

5- Müzikle Tedavi

Amasya, Fatih, II.Bayezıd ve Süleymaniye Darüşşifalarında sazendeler ve hanendelerin musiki icra ederek hastaların tedavisine yardımcı olduklarını tarihi kaynaklardan öğreniyoruz. Müzikle tedavi amacıyla belirli gün ve saatlerde Mehterhane-i Hakani çalındığı da kaydedilir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, Fatih Darüşşifası için , *'' hastalara ve divanelere sıkıntılarını / hastalığı def etmek için mıtrıban (saz heyeti) , hanendegan (şarkı söyleyenler) tayin olunmuştur. ''* der. Evliya Çelebi Edirne'de II. Beyazıd Darüşşifasındaki müzikle tedavi konusunda şunları yazmıştır: '' *hastalara deva dertlere şifa, divanelerin ruhlarına gıda ve def-i sevda olmak üzere on adet hanende ve sazende gulâm tayin edilmiş ki, üçü hanende, biri neyzen, biri kemancı, biri musikarcı, biri santurcu, biri çengi, biri çentsantocu, biri udcu olup, haftada üç kez gelerek hastalar ve deliler musiki faslı ederler. Allah'ın emriyle, nicesi saz sesinden hoşlanır ve rahat ederler. Doğrusu musiki ilminde neva, rast, dügâh, segah, çargah, suzinak makamları onlara mahsustur. Ama zengule makamı ile buselik makamında rast karar kılsa insana hayat verir. Bütün saz ve makamlarda ruha gıda vardır''.*[9]

[9] SARI, Prof.Dr. Nil, *Darüşşifalar* 1. Bölüm, Sanovel Yayınları, İstanbul 2010, Syf 106-107.

SARAY HEKİMLERİ VE HEKİMBAŞILIK

Osmanlı Beyliği'nin ilk dönemlerinde sarayda sağlık hizmeti veren bir tabibin bulunup bulunmadığı yönünde kanıt oluşturulacak tarih belgelerine rastlanılmıştır. Buna rağmen Orhan Bey'den II. Beyazıd 'e kadar gelen padişahların döneminde sağlık konularında otorite kabul edilen saray hekimlerinin bulunduğuna inanılmaktadır. Ancak bunların kapsamlı bir sağlık örgütünün veya alanında hizmet veren bir kurumun başındaki hekimbaşı değil, hükümdar ile ailesinin tedavisini üstlenen saray hekimleri oldukları yönünde yaygın kanaat vardır.

Genel anlamda sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi ve bu örgütlü yapının yönetimi ile de yükümlü ilk hekimbaşı, II.Beyazıd döneminde görevlendirilen Mehmet Muhyiddin İzmiti'dir. Böylece saray hekimliği gibi bireysel görev, yerini devlet örgütü içinde kendine yer bulan hiyerarşik bir yapıya bırakmıştır.

Hekimbaşılar öncelikle padişah ve hanedan mensuplarının sağlığıyla ilgilenirler, aynı zamanda padişaha sağlık konularında danışmanlık yaparlardı. Saraydaki hastaneleri ve eczahaneleri yöneten hekimbaşı etıbba-yı hassa, cerrahin-i hassa, kehhalin-i hassa ve müneccimlerin de amiriydi. Saray dışında da ülkenin her yerindeki sağlık işleri, en üst düzey sağlık yöneticisi konusunda olan hekimbaşının denetimi altında bulunurdu. Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün sağlık kurumlarında görevli tabiplerin cerrahların, kehhallerin ve eczacıların tayini, ayrıca ordu tabiplerinin belirlenmesi onun tarafından yapılırdı. Tabip ve cerrahların özellikle İstanbul'da muayenehane açabilmeleri için hekimbaşının mührünü taşıyan bir çalışma izin belgesi almaları gerekiyordu.

Hekimbaşılar devlet protokolünde önemli bir yere sahiptiler. Osmanlı Devlet yapısı içinde sağlık örgütlenmesinin sorumlusu ve en üst yöneticisi durumunda bulunuyorlardı. Bugünkü anlamda Sağlık Bakanı'nın yetkilerini aşan yetkileri vardı, çünkü yetkiler kısmen askeri alana da uzanırdı. Savaş zamanında eğer padişah bizzat savaşa katılıyorsa hekimbaşı da '' ordu hekimbaşısı '' olarak onun yanında savaşa çıkardı. Padişah sefere katılmıyorsa, hekimbaşı emrindeki saray hekimlerinden birini ordu hekimbaşısı olarak atardı. Yani bir anlamda yetki ve görevleri, Sağlık Bakanlığı'ndan başka Genel Kurmay Sağlık Dairesi Başkanlığını da kapsamaktadır.

XVI. yüzyılda Mehmed Muhyiddin İzmiti ile başlayan ve XIX. Yüzyılın ortasında Abdülhak Molla ile sonlanan 350 yıllık dönem içinde 42 kişi 58 defa hekimbaşılık yapmıştır.

Hekimbaşıların büyük çoğunluğu eğitimlerini klasik Osmanlı medreselerinde tamamlamış ilmiye sınıfına mensup kişilerdi. Birçoğu zaman zaman medreselerde ve darüşşifalarda müderrislik görevi de yürütmekteydi. Hekimbaşıların bazıları da devletin en yüksek görevlerinden biri olan Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir.[10]

Topkapı Sarayı'nda '' Baş Lala Kulesi '' denilen yerde oturan hekimbaşıların maaşları günlük 80 akçe idi. Hekimbaşıların yevmiyeleri XVI. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar değişmeden 80 akçe olarak gelmiştir. Maaşlarının dışındaki bir diğer gelirler ise arpalıklarıydı. Hekimbaşı arpalığı, Tekirdağ ve Gelibolu gibi yerlerdeydi. Hekimbaşılar, ayrıca padişah ve devlet ileri gelenlerinden yaptıkları tedavi karşılığında bahşiş alırlardı. [11]

Hekimbaşılar öncelikle padişahın sağlığından sorumluydular. Hizmetinde bulundukları padişahlara müşavirlik (danışmanlık) ve musahiplik (sohbet arkadaşlığı) de yaparlardı. Seferde bile padişahın yanından ayrılmazlar onlara kuvvet verici, iştah açıcı şuruplar hazırlarlardı. Buhur Suyu, güzel kokulu çiçeklerle imbikten çekilerek süslü şişelere doldurulup Padişaha takdim edilirdi. Misk ve amberli macunlar ile sarayda kullanılan çeşitli bitki hülasaları, el sabunları, çamaşır sabunları, hamam sabunları, mumlar hekim başının verdiği formüllere göre yapılırdı. Mutfak ile ilgili malzemenin alımında da doğrudan etkiliydiler. Padişahın yemeğinin hazırlanışına da nezaret eden hekimbaşı, yerken de yanında bulunurdu.

Başlala, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sağlık Bakanı durumunda olan Hekimbaşının amiri durumunda idi. Hekimbaşı Enderun'daki aynı zamanda saray eczanesi olan Hekimbaşı kulesinde oturur, padişaha ve saray hastanesinde yatan hasta saray mensupları için ilaç lazım olduğunda, buradaki eczanede, yanında bulunan eczacılar, onun tarifi üzerine Başlala, Enderun Kullukçusu, Zülüflü ve Baltacının gözleri önünde ilaçları yaparlardı. Bu ilaçlar Başlala ve Hekimbaşı tarafından beraberce mühürlendikten sonra dolaplarda saklanırdı.

Padişaha verilecek ilaçlar bizzat Hekimbaşı tarafından Başlalanın huzurunda hazırlanıp güzel şişelere, hokkalara ve kaselere konulduktan sonra üzerleri kumaşla sarılarak Hekimbaşı ile Başlala tarafından mühürlendikten sonra takdim olunurdu.

---

[10] YILMAZ, Dr. Coşkun, YILMAZ Dr. Necdet, *Osmanlılarda Sağlık 1,* Esen Ofset, İstanbul 2006, Syf :85,86,

[11] AFYONCU, Yard. Doç.Dr. Erhan, *Osmanlı Hekimbaşıları Ve Hassa Hekimleri* in Osmanlılarda Sağlık 1, Esen Ofset, İstanbul 2006, Syf : 250,251.

Gerek padişah ve yakınları, gerekse saray hastanelerinde tedavi edilen saray mensuplarının ilaçları, bu sarayı ve saray teşkilatını kuran Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa ettirilen halen Mecidiye Kasrı karşısında bulunan Hekimbaşı Odası denen binada dağıtım için hazır bulundurulurdu. Ama oradaki bütün bu ilaçların burada yapıldığı ileri sürülemez. Zira iç ölçülerine göre 4,83 m x 4,83 m büyüklüğünde altta ve üstteki iki odadan oluşan bu binanın bu iş için çok küçük olduğu görülür.

Hekimbaşı Kulesinden başka, sarayın mutfak kısmındaki Helvahanede, yılda bir defa ilkbahar mevsiminde ilaç yerine kullanılmak üzere gayet büyük kazanlarda saray hekimlerinin nezaretinde darülfülfül, havlıcan, gül ve gelincik karıştırılarak macunlar yapılır, Haremi Hümayundaki şehzadelere, sultanlara, kadın efendilere, sadrazamlara, vezirlere ve Enderunlulara rütbe ve mevkilerine göre süslü kase ve hokkalar içinde dağıtılmak üzere bu Hekimbaşı Kulesinde saklanırdı. Bu macunların yapıldığı geceye "öt gecesi" denirdi. Hayalbaz, hokkabaz, incesaz takımı çağrılarak Helvahane Ocağı mensuplarının o gece sabaha kadar şenlik yapmaları bir anane idi. [12]

Her ne kadar sarayda bayan hekimler de olsa hanım sultanlar hastalandığında hekimbaşı tarafından muayene ve tedavi edilirlerdi. Muayene hastanın başından ayağına kadar örtülen kıymetli ince bir top şal üstünden yapılır bu sırada odada sultanın cariyelerinden biri bulundurulurdu. [13]

OSMANLIDA ÜNLÜ HEKİMLER

Birçok yazara göre Osmanlılardaki ilk tıp kitabı İshak bin Murad tarafından 1389 yılında Havassu'l Edviye adıyla yazılmıştır. İshak bin Murad'ın kitabı her biri kendi başına bir derde deva olan basit ilaçlardan sayılan bitkilerden bahseden bir kitaptır. Bu kitap aynı zamanda bilinen hastalıkların tedavisinden de bahsetmektedir. [14]

İstanbul ve Avrupa kütüphaneleri yazmaları arasında çoğu zaman rastlanan Yadigar-i İbn-i Şerif adlı bir eser vardır ki, kaleme alınış tarihi olmadığı gibi, yazarı hakkında da fazla bilgi yoktur. Ama Osmanlılara ait ilk tıp kitaplarından biri sayılabilir. İstanbul'dan bahsederken, onu bir Müslüman şehri olarak göstermesi eserin İstanbul'un fethinden sonra yazılmış

[12] TERZİOĞLU, Arslan, *Helvahane Defteri Ve Topkapı Sarayında Eczacılık,* Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul-1992.

[13] YILDIRIM, Prof.Dr.Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul-2010, Syf:20.

[14] ŞEVKİ, Dr.Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1991, Syf:29.

olduğunu gösterir. Yazar, içecek şeyler arasında şarabın, İslamda yasak olduğunu söylemekle birlikte, tıpta faydalarını birer birer saymaktan çekinmez; çünkü kendisi ‘’ilm-i hal değil, tıp kitabı’’ yazmaktadır. Şarabın özelikle vücut ısısını çoğalttığını ve böylelikle beslenmeyi kamçıladığını söylerse de, fazla şarap içmenin fena sonuçlar vereceğini şu basit benzetişle anlatır: *“Eğer çok şarap içilirse, ısı yükselecek yerde iner; tıpkı iyice yanan ateşin üzerine fazla odun konulursa, ateşin sönmesi gibi.”* [15]

Osmanlı döneminde ilk bilimsel yolla tedavi uygulayan hekimler arasında idrar yolları hastalıkları uzmanı olan Altıncızade, “Kitab-ı Tıp ve Maddetü’l Hayat” adlı eserin yazarı ve dönemin ünlü şeyhlerinden Akşemsedin, Fatih’in hocası Molla Gürani ile, Ahmet Kutbüddin Acemi, Şikrullah Şirvani, Hoca Ataullah Acemi, Yakub Hekim, Lari-i Acemi ve Hekim Arap sayılabilir. Fatih’ten sonraki dönemlerde matematik ve tıp alanında ihtisas yapmış Tokatlı Molla Lütfi, II.Beyazıd’ın güvenini kazanmış olan, böbrek ve mesane taşları hakkında Faide-i Hasat adlı bir risalesi bulunan Ahi Çelebi önde gelen isimlerdendir.

Amasya Darüşşifasında uzun yıllar hekimlik yapan Sabuncuoğlu Şerefeddin’in yazdığı Cerrahiyetü’l Hanniye ve Mücerrebname adlı tıp kitapları günümüze kadar gelmiştir. Kitaplarda yer alan ameliyat türleri, tedavi yöntemleri ve cerrahi aletler bugünün gelişmiş tıp bilgisi ile bakıldığında dahi hayranlık uyandıracak seviyededir. Ayrıca Osmanlılarda deneysel tıbbı uygulayan ilk hekim sayılır. Amasya ve Kastamonu’da hekimlik yapmış, yazdığı kitaplar yüzyıllar boyu Osmanlı Darüşşifalarında temel kaynak olarak kullanılmıştır. [16]

Osmanlı Döneminin ünlü hekimleri arsında Antakya doğumlu Davut El-Antaki’yi de (ölüm yılı: 1599) mutlaka saymak gerekir. El-Antaki kör olmasına rağmen filozof, tabip ve astronomi bilginidir. Çağındaki hekimlerin başı, hikmet (felsefe) biliminin üstadı ve dönemin mucizesiydi. Maluliyetine rağmen Davud El-Antaki yolcuğu seven ve ona katlanan biriydi. Ülkesini genç yaşta terk etti. Geniş ve yüksek bir konuma sahipti. Aralarında Yunancanın da olduğu birçok dili ustalık düzeyinde öğrendi. Çağının başhekimi ve felsefi bilimlerinin üstadı idi. Şiir yazdı, mühendislik ve hukuk bilimlerinde de ünlenmişti. Gençlik yaşlarından beri ayrıntılı izah yapmasıyla ünlendi. Denir ki kendisine matematik, tabiat veya felsefi sanatlarla

[15] ADIVAR, A.Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitap Evi, İstanbul -1982, Syf:68-69

[16] T.C. Amasya Valiliği, Amasyalı Hekim Ve Cerrah Sabuncuoğlu Şerefeddin, Birinci Baskı 2004 - Baskı Nokta Ofset Basım Sanayi Ve Ticaret Ltd.Şti.

ilgili bir şey sorulduğu zaman, dinleyiciye bir-iki tomar kağıt (yazı) kadar açıklama yapardı. [17]

Davut El-Antaki sadece insan sağlığı ile değil, hayvan sağlığı ile de ilgilenmiş, İslam Dünyasında Veterinerliğin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Onun yazdığı kitaplardan yola çıkan birçok bilim adamı, toplumsal yaşamda insanların en büyük destekçisi olan hayvanların hastalıklarının iyileştirilmesinde, cerrahi tedavilerinde büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. [18]

XVII. Yüzyıldaki çok çeşitli tıbbi hareketler içinde Osmanlı tıbbını en çok etkileyen Paracelsius (ölüm yılı: 1551) akımı olmuştur. Bu dönemde neredeyse bütünü ile batı etkisinde olan tıp anlayışına ‘’Tıbb-ı Cedid ‘’ adı verilmiştir. Salih bin Nasrullah, Osmanlı ülkesindeki bu akımın öncüsü olarak bilinmektedir. II. Ahmed döneminin ilk senelerinde özellikle Avrupa’dan gelen bazı hekimler tarafından Tıbb-ı Cedid adıyla yapılan uygulamaların hekimlerin yetersizliği ile iç içe girmesi ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bu dönemde bazı hekimlere yasaklamalar getirildiğini çeşitli arşiv vesikalarında görmek mümkündür. [19]

Osmanlıda geleneksel tıptan modern tıbba geçiş döneminin en ünlü hekimlerinden biri de Şanizade Ataullah Efendidir. XIX. yüzyılın ilk yarısında yetişmiş önemli bilim adamlarından birisidir. Tıp, tarih, matematik, edebiyat ve coğrafya alanında eser çeviren ve yazan Şânîzâde, daha çok Osmanlı-Türk tıbbının çağdaşlaşmasındaki öncü rolü ile tanınır. Avrupa tıbbına ait bilgileri Osmanlı’ya aktarmak üzere Almancadan çevirdiği beş ciltlik eserin 1820 yılında tek cilt olarak basılan ilk üç cildi, Osmanlı Devletinde basılan ilk tıp kitabı olmuştur. Tıp öğrenimini medresede yapmış olsa da dil bilgisi sayesinde Batının çağdaş tıbbından da haberdar oldu, eski ve yeni tıbbı birleştirmeye çalıştı. Çeviri eserleriyle batı tıbbını Osmanlı hekimlerine tanıtmak istedi. 1819-1825 arasında vak’anüvislik (tarih yazıcılığı) yaptı. 1808-

[17] KARASU, Mehmet, NAZİK, Dr. Sadık, *Antakyalı Bilge Hekim Davut El-Antaki* ,Omay Ofset Ankara , 2.Basım Aralık 2009 Ankara, Syf : 27-28.

[18] SHEHADA, Housni Alkhateeb, Arab Veterinary Medicine And The “Golden Rules” For Veterinarians, According To A Sixteenth-Century Medical Treatise, In “Animals And People In The Ottoman Empire”, Ed By Suraiya Faroghi, Eren Yayınevi, İstanbul 2010, Sf: 315-331.

[19] YILMAZ, Dr. Coşkun, YILMAZ Dr. Necdet, *Osmanlılarda Sağlık 1,* Esen Ofset, İstanbul 2006, Syf :29,30,31,32.

1821 arasında meydana eden olayları aktaran ve "*Şânizâde Tarihi'"* adıyla bilinen dört ciltlik bir eseri yazdı. [20]

OSMANLIDA ECZACILIK

Osmanlı Devleti'nde sarayda ilaç üretimi, gerek helvacıbaşının idaresindeki helvacılar, gerekse hekimbaşının nezaretinde çalışan hassa tabipler tarafından yürütülmektedir. Yapılan ilaçların önemlileri, hekimbaşı odası olarak da bilinen Baş Lala Kulesi'nde saklanır, gerektiğinde kafi miktarda verilirdi. Saray hekimleri ve helvacıları ilaç yapımında yeterli oldukları için, aşşablardan bu alanda hizmet sunmaları beklenmezdi. Onlar, yalnızca şifalı bitki toplamakla yükümlüydüler. Sarayda, ilaç olarak veya yapımında kullanılan drogların, önceleri saray mutfağına bağlı kiler-i amirede çalışan bir kilerci tarafından alındığı bilinmektedir. XVII. yüzyıl başlarından itibaren bilinmektedir. XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise yine bu alanda uzman kilercilerden seçildiği anlaşılan miskçibaşının bu görevi üstlendiği görülmektedir. Bu yüzyıl sonuna doğru ise, drog tedarikini Yahudi attarlar yapmaya başladılar. Bunlar, miskçibaşı unvanını taşımakla birlikte artık maaşlı çalışan saray görevlileri değildi. XVIII. Yüzyılda bazı belgelerde geçen şekliyle miskçi Yahudinin aldığı bu mallar, Kiler Odası mensubu olan ve lala olarak da alınan peşkirbaşıya teslim ediliyor ve Kiler Odasında saklanıyordu.

Öte yandan Osmanlı Darüşşifalarında ilaç yapımında fonksiyon üstlenen çeşitli görevlilere rastlanmaktadır. Osmanlıların bilinen ilk hastanesi Yıldırım Darüşşifasında ilaç hazırlanmasıyla görevli "şerbetiyan" (şurup ve şerbet hazırlayan), "saydalan " (macun, hap, tablet vb. ilaçları yapan) ve "aşşaban" (bitkileri toplayan, satın alan, hastane kilerine teslim eden) adı verilen, usta-çırak ilişkisi içinde yetiştirilen kişilerin varlığı anlaşılmıştır. Fatih döneminde "tabbah-ı eşribe" ("şurup pişiren") ve "hafız-ı eşribe" (şurup koruyucu); Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise "aşşab" ve "edviye-kub" (ecza dövücü) ya da "edviyegu" (kök ve devaları dövüp ezerek kullanılır duruma getiren kişi) diye adlandırılan ve darüşşifalarda eczacılık eğitimi ile görevli olan kişilerin de bulunduğu görülmektedir.

Öncelikle, her hekim gibi darüşşifalardaki hekimler de ilaç imali konusunda uzmandılar. Bu hekimlere aşşab/ saydelani, şerbetçi, tabbah ve edviye- küb gibi görevliler ilaç yapımında katkı sağlarlardı. Darüşşifa vakfiyelerinde bazen seydelani bazen de aşşab olarak geçen

[20] KAZANCIGİL, Prof Dr Aykut ve ZÜLFİKAR Bedizel, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991.

görevlinin, tıbbi bitkilerle ilgili derin bilgisiyle sahip olması ve bunlardan ilaç yapabilmesi beklenirdi. Bunlar, tam bir eczacı fonksiyonu üstlenmekteydiler. İlaç yapımında kullanılacak şifalı bitki ve diğer malzemelerin tedariği bu görevli tarafından gerçekleştirilirdi. Şerbetçi ya da tabbah-ı eşribe, deva niteliği olan çeşitli şerbet ve şurupları imal ederdi. Şurup imalini bazı darüşşifalarda edviye- küb (tıbbi bitki dövücü) denen görevliler de yapardı. Tabbahlar yani aşçılar, darüşşifada yatan hastaların mizacına göre perhiz yemeklerinin hazırlanması ve bazı matbühların üretilmesinden sorumluydular. Adeta aşşabların yardımcıları pozisyonunda olan edviye- küblar, ilaç yapımında kullanılan bitkileri havanda döven kimselerdi. Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda kurulan modern hastanelerde aşşabların fonksiyonunu eczacılar, edviye – kubların rolünü ise havancılar üstlenmişlerdir.

Darüşşifalarda şifalı bitkiler ve üretilen ilaçlar, darüşşifa kilerinde saklanırdı. Salih, dürüst, güvenilir, temiz kalpli kimselerden seçilmesi öngörülen kiler görevlisi (kilerci, kilerdar, emin-i mahzen), bu malzemeleri teslim alır; istendiğinde gerekli miktarda ilacı tabip veya cerrahlara teslim ederdi. Darüşşifalarda yapılan ilaçların burada yatan hastalar için kullanıldığı gibi dışarıya da satıldığı ve bu satıştan hiç de küçümsenmeyecek meblağda gelir elde edildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlılarda hekimler gibi cerrahlar da ilaç hazırlardı. Onların özellikle merhem hazırlamada üstün becerileri olduğu anlaşılmaktadır. XIX. Yüzyıla ait bir belgede, ispençiyar (eczacı) olarak atanacak adaylar arasında bir cerrahın da adının geçmesi, söz konusu grubun ilaç hazırlama konusundaki yeterliliklerini gösteren önemli bir delildir.

Osmanlı Devletinde saray ve darüşşifalar dışında özel hizmet grupları tarafından da çeşitli ilaçlar yapılırdı. Bunlar arasında attar, macuncu, şerbetçi, tutiyacılar ile gül suyu ve çiçek yağı satıcıları sayılabilir. Attarlar, müfred edviye (basit ilaçlar) olarak anılan drogları sattıkları gibi, bazı terkipleri de (mürekkeb edviye) imal ederlerdi. [21]

Eczacılıkta tartı çok önemli idi. İspençiyari şekle dahil olunacak her nevi tıbbi maddeler, belli bir miktarda kullanılacağından tartı meselesine önem verilmişti. Bu mesele çok karışıktı ve halli birçok anlaşmazlıklara neden olmuştu. Her memlekette, her şehirde kullanılan ayrı ayrı

[21]BİLGİN, Yard. Doç. Dr. Arif, Osmanlılarda Sağlık 1 - İstanbul 2006 - Esen Ofset Osmanlılarda İlaç Yapımı.

tartıları bir arada toplamak ve kitaplarda genel bir tartıdan söz edilerek işi kolaylaştırmak lazımdı. Ölçü birimi olarak (Arpa) "habbe= tane" kabul edilmişti. [22]

Hastanenin dışında, hekimin yazdığı terkipleri hazırlayan ya da halkın doğrudan doğruya ilaç gereksinimini gideren aktar (Arapça "attar": ecza tüccarı) esnafı vardı. Aktarlar ilaç yapımında kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel ilkel maddelerin yanı sıra çeşitli baharat da satardı. Bu işlerle uğraşan daha başka esnafın varlığını da Evliya Çelebi 'den (1611-1685) öğreniyoruz. Evliya Çelebi 17. Yüzyılın ortalarında İstanbul'da eczacılıkla ilgili meslek gruplarını şöyle sınıflandırır: Göz hastalıklarının tedavisinde ya da sürme olarak kullanılan ve genellikle çinko bileşiği olan malzemeyi hazırlayıp satan tutyacılar ("tutyacıyan"), macuncular ("esnaf-ı macuncuyan"), çeşitli devaların suyunu çıkaranlar ("esnaf-ı meşrubat-ı deva"), gülsuyu ve diğer hoş kokulu sular satanlar ("esnaf-ı gülabcıyan"), çeşitli devaların yağını çıkaranlar ("esnaf-ı edhan-ı edviye"). (Bakınız: Tablo 1)

TABLO 1

EVLİYA ÇELEBİ'YE GÖRE IV. MURAD DEVRİNDE SAĞLIK ÇALIŞANLARI

Meslek	Sayı	Dükkan
Hekimler	1000	700
Kehhaller (Göz Doktoru)	80	40
Cerrahlar	700	400
Macuncuyan	500	300
Tutyacıyan (Göz ilaçları yapıp satanlar)	100	0
Esnaf-ı meşrubat-ı deva	600	500
Gülabcıyan (Gülsuyu satanlar)	70	41
Esnaf-ı edhan-ı edviye (Bitki yağı satanlar)	14	8
	3064	1989

[22] ŞEVKİ, Dr.Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1991,Syf:217-219.

Ecza ticaretinin merkezi, İstanbul'da Mısır Çarşısı idi ve Yeni Cami'ye gelir getirmek amacıyla cami ile birlikte aynı zamanda inşa edilmişti. İnşaata 1657'de başlanmış ve 1664'te tamamlanmıştır. Burası 17. Yüzyıldan beri Arabistan ve Hindistan'dan Mısır yoluyla gelen sağlık maddeleri ile bitkisel eczaların buradaki aktar dükkanlarında satılmasından dolayı özel bir önem taşır ve adını bu ilişkiden almıştır. Burada aktar esnafı ecza ve baharatı, dış ülkelerden getiren tüccarlardan toptan alır, halka ve küçük esnafa parekende olarak satar ve Türkiye ekonomisinde önemli bir rol oynardı. Aktar dükkanları iki bölümden oluşuyordu. Önde ahşap peyke halinde satış yapmaya ve ecza kaplarını sıralamaya yarayan bölüm, arkada ise depo ve imalathane olarak kullanılan kısım bulunuyordu. Eczalar özel biçimli cam kavanoz, toprak çömlek, ahşap yada teneke kutularda saklanır, üzerlerine ecza adı yazılırdı. Burada satılan maddeler arasında kırmızı kökboya, rastıktaşı, zamk-ı arabi, darçın şekeri, karanfil şekeri, "anisun" (anason) şekeri, anber ve gül şekeri, kişniş şekeri, saray bademi şekeri, peynir şekeri ve kafur gibi şeylerde satılırdı. [23] (14) Bazı dükkanların saçaklarında, dükkanın kolaylıkla tanınmasını sağlayan, bir sembol (yangın kulesi, küçük bir kayık, devekuşu yumurtası, makas, püskül gibi)bulunurdu. Bu semboller yardımıyla halk istediği dükkanı kolaylıkla buluyor veya diğer bir kimseye tarif edebiliyordu. [24]

HEKİM DÜKKANI

Osmanlı'da hastalıkların teşhis ve tedavisi ile uğraşan 'etıbba zümresi' de görev yaptıkları yerlere göre gruplara ayrılabilir. Etıbba zümresinin başında sarayda çalışan tabipler etıbba-yı hassa ve onların başındaki hekimbaşı gelir. Bir o kadar önemli tabip sınıfı da orduda çalışanlardır. Askeri tabipler donanmada yani tersane müessesesinde veya karadaki askeri teşkilatın her bölümünde yer almaktaydılar. Bir başka tabip sınıfı da darüşşifa tabipleridir. Vakıf olarak yaptırılan darüşşifalarda görev yapan tabipler seçimi ve görevleri konusunda seçkin bir gruba dahildiler. Etıbba zümresinin önemli bir başka grubunu, serbest olarak mesleğini uygulayanlar teşkil etmekteydi. Serbest tabip genelde muayenehanesi (dükkan) olan ve hastalara belli bir ücret karşılığı bakan tabiplerdi. Fakat biliyoruz ki, serbest çalışan tabiplerin seçilerek sarayda, savaşlarda orduda görevlendirilmesi ve saray tabibinin serbest tabiplik de yapması ve gerektiğinde orduda görevlendirilmesi her zaman mümkündü.

[23] TEZ, Prof.Dr.Zeki, *İlaç Ve Parfümün Sihirli Dünyası Tarihte Eczacılık, Güzel Kokular Ve Kozmetik,* Hayy Kitap, İstanbul-2010, Syf:157-158-159.

[24] BAYTOP, Turhan, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul -1985 Syf:77.

Bu konuda en geniş bilgiyi Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde buluyoruz. Seyahatnamenin birinci cildinde İstanbul'a ait pek çok bilgiler verilmiş ve esnaf da burada geniş bir yer almıştır. Evliya Çelebi bu bilgileri 1638 yılında IV. Murad zamanında Sadrazam Bayram Paşa tarafından yaptırılan nüfus sayımı ve emlak sayımı defterlerini esas alarak yazmıştır. Ayrıca 1525 yılında yazılan Razavi'nin Fütüvvetnamesinden de yararlanmış olduğu gösterilmiştir. Bu bilgilere kendisinin bizzat iştirak ettiği Sultan IV. Murad huzurunda yapılan resmi geçidin izlenmesi de ilave edilmiştir. Evliya Çelebi kitabının birinci cildinin 270. faslında 'Esnaf-ı elzem-i levazım' başlığıyla tıp camiasından söz eder. Hekimbaşı hakkında bilgi verildikten sonra 'Esnaf-ı dekakin-i hükema' bölümünde dükkanı olan hekim esnafından bahsedilmektedir. İstanbul'da 700 adet hekim dükkanında 1000'den fazla tabip olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca, dükkanı dolmayan daha nice yüz bin tabip var, denilmektedir. Bu bölümde esnaf-ı tutıyacıyan ile beraber tımarhaneci, huddam, sünnetçi esnafına da yer vermiştir. İlaç hazırlayıp satan macuncu, deva meşrubatçısı, gulabcı, dehhan-ı edviye esnafı da bu 57 çeşit esnafın içindedirler. [25]

Hekimin muayenehanesine 'Tıbbi Dükkan' adı verilirdi. Cerrah ve kehhalerin de dükkanları vardı. Bu dükkanlarda el yazmalarının, raflarda çeşitli terkipler yapmaya yarayan maddelerin ve aletlerin bulunduğu tahmin edilmektedir. Dükkanlarda usta hekimin yanında çıraklar da çalışmaktaydı. Hekim, dükkan açma izni almak için hekimbaşıya müracaat ederdi. Hekimbaşı hekimin yetkili olup olmadığını tetkik ettikten sonra müracaatı cevaplandırırdı. Herhangi bir yolsuzluk görüldüğünde hekimbaşı tıbbi dükkanı kapatmaya yetkili idi. Dükkanlar her istenilen yerde açılamazdı; bu da hekimbaşının iznine bağlıydı. Ancak bir hekim ölür veya yerini değiştirirse başka bir hekim aynı yerde veya aynı mahallede dükkan açabilirdi. İstanbul'da ve Anadolu'da açılan bazı dükkanlar büyük ün yapmıştı. [26]

Hekimlerin dükkan açtıklarına dair değişik yüzyıllardan örnekler verilebilir. Emir Çelebi, (ölüm tarihi:1638) İstanbul'da açtığı muayenehanesini methederek anlatmaktadır: "*İstanbul'da Balkapanı yakınlarında bir dükkan açtım. Öyle bir dükkan ki filozofların yerleri (eserlerini yazdıkları yerler) ve tabiblerin (eski) mabedleri onun yanında haraşp (olmuş yerler) gibi görünsün…*''[27]

[25] ALTINTAŞ, Prof Dr. Ayten, DOĞAN Doç.Dr. Hanzade , *Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip*, in Osmanlılarda Sağlık 1, Esen Ofset, İstanbul 2006.

[26] ÜNVER, A. Süheyl, Türk Tıp Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1942.

[27] EMİR ÇELEBİ, Neticetü'l-Tıb, Süleymaniye Kütüphanesi, N 5566 (Tercüme: Nil Akdeniz, Osmanlılarda Hekim Ve Deontolojisi, İü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1977)

Bursalı Ali Münşi (ölü tarihi:.1733) ve hassa hekimlerinden Abbas Vesim (ölüm tarihi:1759) de İstanbul'da birer muayenehaneye sahiptiler. Fatih civarında Sultan Selim çarşısında dükkanı bulan Abbas Vesim 'hekim dükkanı' ile ilgili önemli bilgiler vermektedir: "*Ahiret işleri açıklandığın gibi tamam olduktan sonra maddi yaşayışını temin için dükkana yönelen ve Bismillah deyüp dükkanı açtıktan sonra teraziyi yerinden çıkarıp iplerinde ve kefelerinde olan kiri giderdikten sonra terazinin kullanışı iyi midir doğru mudur deyu teraziyi deneyip, yerine otura. Terazi taşlarını (ağırlıkları) da böylece sınaya, taki birine bir nesne yapışık olup hata olmaya. Tabib vu hal üzre dükkanında oturdukta bir kimse zuhur eylese ol kimsenin mikdarınca ikram eyleye. Eğer haceti var ise, bir nesne istiyorsa, onu mümkün ise ihmal eylemeyüp anı tahsile acele ile, insanların işlerini göre. Eğer ol halde ol haceti yerine getirmek imkanda olmazsa vakt ve hale göre kavlen ve fi'len münasibi olan şekilde hareket eyleye, deyü vech üzre muamelede sevab ve Allah rızası kasdeyleye. Ve eğer şerab (içecek) veya gayri nesne için eline aldığı kabı önce temizleyip eğer temiz idüğü zahir ise yine içine bakıp sonra konulacak nesneyi koya. Ve eğer bir kimseye nesne göndermek gerekse, mühürlü olarak yollaya, bu hususlarda ihmal eylemeye. Ve kazandığı kanaat ede yani sattığı nesneden hasıl olan ve tedavide kullandığı ilaçlar ve tabiblik ücreti düşüncesiyle verilen meblağda sözü edilen miktar ne ise ana kanaat eyleye.''* [28]

ARŞİV VESİKALARINA GÖRE İLAÇ HAZIRLAYANLAR

Darüşşifa vakfiyelerinden edindiğimiz bilgilere göre, eczanın temini, ilaçların hazırlanması ve korunmasıyla ilgilenen bütün görevlilerin tabibin emriyle ve onun uygun gördüğü şekilde hareket etmesi beklenirdi. Eczacılık bilgisi olan ve ilaç hazırlama usullerini bilen darüşşifa tabipleri ilaçları kendileri hazırlamazdı. Eczacı, tabibin reçetesine göre ilaç hazırlar, tabbah tabibin tarifine göre yemek pişirir; kilerci tabibin bilgisi dahlinde ilacı kilerden çıkarırdı. Diğer yandan bütün bu görevliler kendi işlerinin mesleki sorumluluğunu da ayrıca taşırdı. Bu sebeple, emri doğrultusunda çalıştıkları tabibin yardımcısı oldukları kadar, tamamlayıcısı oldukları da söylemek mümkündür. İlaçların hazırlanmasında görevli olanlar yaptıkları işi tanımlayan sıfatlarla anılırdı. Bunlar, vakfiyelerde ve muhasebe kayıtlarında, aşşâb (aşşâbân), saydalani (saydalâniyân), şerbetçi (şerbetçiyân), edviye- kubledviyeci (edviye- kübân), tabbah (tabbâhin) gibi çeşitli meslek adlarıyla belirtilir.

1- Aşşâb (Aşşâban) / Saydalâni (Saydalâniyan)

[28] ŞEHSUVAROĞLU, Bedii, Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul Eczacılık Fakültesi Yayınları, No: 10, İstanbul, 1970.

I.Beyazıd vakfiyesinde, iki saydalâniyân / aşşabân, yani otçu eczacı veya botanikçi eczacı diye tanımlayabileceğimiz, bitkilerden ilaç yapan iki eczacının yanı sıra, sıvı ilaçları hazırlayan iki şerbetçiden (şerbetçiyân) söz edilir. Fatih'in vakfiyesinde ise, *"tecrübe olunmuş, kâmil bir kişi tayin edilmesi''* şart koşulur. Atik Valide Darüşşifasına tayin edilecek iki eczacının, *"ihtiyaç sahipleri için hazırlanması lâzım gelen tıbbi ecza, macun ve şurupların ıslahı ve imali hususunda tam anlamıyla mütehassıs ''* olması beklenir.

Aşşâb adı verilen eczacının bilmesi gerekenler ve görevleri Süleymaniye vakfiyesinde tüm ayrıntılarıyla verilir: " *İlaç olarak kullanılan köklere, kurutulmuş ve taze otlara ve çiçeklere ait usulün doğrusunu , isimlerini ve niteliklerini bilen, bunların iyi, kötü ve diğer özelliklerine vakıf bir kimse aşşâb olup basit ve terkip edilmiş ilaçlar konusunda en iyi usulü takip etmeli. Darüşşifada lazım olan araç-gereci reisin uygun gördüğü şekilde ihmal etmeden satın alıp getirip, kilere teslim edip, gerektiğinde hazır olup kullanılması için korunmasını sağlamalı. Ama, alınan devalar ve ilaçlar tıp kitaplarında tarif edildiği gibi taze, saf ve kaliteli olmalı; bayat, bozulmuş ve kötülerini almamalı, aslı varken muadili ile yetinmemeli. ''* 16'ıncı yüzyılda Süleymaniye Darüşşifası eczacının gündeliği 3 ile 5 akçe arasında değişmişti.

2- Edviye-Küb (Edviye-Kübân)

Edviye-küb adı verilen eczacı kalfası, ham eczayı dövüp ezen, ilacın hazırlanmasında kol kuvvetinden yararlanılan, güçlü, kuvvetli kişilerdi. Bu kişi, eczanın ilaç yapımına hazır hale gelmesine yardımcı olurdu. *Edviye-küb* adı verilen ecza dövücü bir kişinin günlüğü 3 akçeydi. Fatih Darüşşifa'sında görevli *edviye-kübân* iki kişi olup, yevmiyeleri üçer akçe idi. 16'ncı yüzyılın sonunda Süleymaniye Darüşşifasında görevli iki ecza dövücü (*edviye-kübân*) bulunurdu ve günde üçer akçe alırlardı. Edviye- kub'un en güzel tanımını Süleymaniye vakfiyesinde buluruz: "*Devaları dövmek, kökleri vurup ezmek hususunda bilgili, güçlü, kuvvetli iki kişi evdiye- küb olup , vurulup dövülmesi gereken kökleri tabiplerin tarifi üzerine düzgün bir şekilde döverek, kullanılmaya uygun ve terkip edilebili şekle getirecektir.''*

Darrüşşifaların bazılarında edviye – küb yerine eczacı bu hizmetleri de görürdü. II.Bayezid vakfiyesinde , eczacının aynı zamanda edviye-kübun işini de göreceği ve bunun için kendisine ek ücret verileceği belirtilir: "*Darüşşifada şuruplar , macunlar, murabbayât, cevârişât, tabletler, bütün bileşik devaların tertip ve terkibi için gereken şeylerde ve basit devaların dövülmesi ve ezilmesi ve bunlara ait hizmetlerde mâhir, güçlü-kuvvetli, eline çabuk bir kimse ki bilinen tarzda edviye-kübluğu ve bileşik devaları tertip usullerine ait hizmetleri ki*

sorumluluğundadır, doğru bir şekilde, ihmalde bulunmadan yerine getirsin. Şurupları tertip ve macunları terkip hizmeti karşılığında günde dört akçe ve edviye-kübluk hizmeti için her gün iki akçe, toplam günde altı akçe maaş tayin etti ki, her ay yüz seksen akçe verilsin.''

3- Şerbetçi (Şerbetçiyân) Tabbâh-I Eşribe

Şerbet adı verilen ilaçları hekimin reçetesine göre hazırlayanlara *şerbetçi* ya da şerbet pişiren anlamında *tabbâh-ı eşribe* denirdi. Şerbetçi bazen eczacı manasında kullanılırdı. Şerbetçilere, gündeliğin yanı sıra çoğunlukla erzak da verilir. Meselâ, 16'ncı yüzyılın ortalarında Bursa Darüşşifas'nın şerbetçisine gündelik 2 akçenin yanı sıra, yılda 3 ay da 6 müd buğday ve bazen ayrıca 1,5 müd pirinç verilmişti. Fatih Darüşşifasında şerbetçilik, şurup hazırlayan (eşribe-küb) , şurupları pişiren (*tabbâh- ı eşribe*) ve şurupları muhafaza (hâfız-ı eşribe) olarak üç ayrı görev şeklinde yürütülürdü.

Süleymaniye vakfiyesinde, Darüşşifada görevlendirilecek iki tabbâh-ı eşribenin , " *mahir , usta ve şurupları pişirmekte mahareti açıkça görülen, tam bir ihtimam, gayet ve sebat ile aralıksız hizmet eden''* kişiler olmaları şart koşulmuştu. 16'ncı yüzyılın sonunda, Süleymaniye Darüşşifasında dört şerbetçinin (şerbetçiyân) hizmet ettiğini ve her birinin gündeliğinin dört akçe olduğunu arşiv belgelerinden öğreniyoruz.

4- Aşcı / Tabbâh - I Et' Ime (Tabbahin)

Darüşşifa aşçısına tabbâh adı verilirdi. Yiyecekleri hekimin reçetesine göre hazırlayan aşçıya tabbâh-ı et'ime denirdi. 16'ncı yüzyılın ikinci yarısında Bursa Darüşşifası aşçısı, iki akçe olan günlüğünün yanı sıra, her sene üç müd hınta (buğday) alırdı. Fatih ve Süleymaniye Darüşşifalarında aşçılar üç akçe alırdı. 16'ncı yüzyılın sonunda Süleymaniye Darüşşifasında iki aşçı (Tabbâhın) görevliydi. Hastanın tedavisinde beslenmeye çok önem verildiğinden, hastanın yemeğini hazırlayana aşçı yemekleri tabibin tarifine göre pişirirdi. Örneğin, Atik Valide Darüşşifasına tayin edilecek olan aşçının, tabibin emirlerini yerine getirmede güvenilir olma şartı dikkati çeker: *'' Tabbâhlar, usta ve zeki bir tabibin emniyet ve itimat edeceği şekilde hastalara uygun olan yemekleri pişirecekler, hastanın iştahını çekecek şekilde pişirdikleri şeylerin iyi pişirilmesi hususunda çok dikkat ve itina sarf edecekler.''* Tabbâhlarda aranan ahlâk özellikleri; görevini tabibin tarifine uygun ve vaktinde yapmak, dikkatli ve temiz olmak gibi şartlarda belirlenen itina kuralı üzerinde yoğunlaşır.

Osmanlı tıbbında yemek ile tıp arasında doğrudan kurulan ilişki göz önünde tutulduğunda, darüşşifalara tayin edilen tabbâhların, diyet yemeklerini hazırlayan özel aşçılar olmaları gereği anlaşılır. Beslenme tedavinin bir parçası olarak kabul edilirdi. Örneğin, Fatih'in vakfiyesine göre, günde üçer akçe alacak olan , *'' iki merd- i salih tabbâh-ı taâm sonbahar yaprağı gibi benzi sarı, pek çok derde tutulmuş, merhamete muhtaç, başına gelen çeşitli hastalıklardan zayıf düşmüş, tedaviden ümidi kesilmiş muhtaç dert sahibine hayat kuvvetini beslemesi için yemek pişirip getirecek, hastanın yaralı, perişan gönlünün hoş edilmesi için pek çok çalışacaktır. ''*

Günümüzde diyetisyenin görevini yapan darüşşifa aşçısının yiyecek ve içecekleri hastanın hastalığına ve micazına uygun olarak hazırlanmasının şart koşulduğu vakfiyelerden öğreniyoruz. Örneğin, II.Beyazıd vakfiyesinde*: ''Bimarhane mutfağında tabipler her hastanın hastalığına uygun matbühâttan ve emrederse, uygun görülen şekilde pişirilip, tatlı ve ekşi her çeşit yemeği en güzel şekilde pişirmek için elinden gelenin en iyisini yapan, kâdir, temiz, ahlâklı, iyi niyetli iki usta aşçı adet üzerine aşçıların sorumluluğunda olan hizmetlerin hepsini temiz ve çabuk yerine getirecekler''* diye tayin edilecek aşçılar için bir takım ölçüler istenir. Süleymaniye vakfiyesinde, '' *yemek pişirme konusunda her bakımdan sezgisi ve bilgisi tam olan iki tabbâh-ı et'ime, tabiatlara, mizaçlara ve hastaların hastalıklarına uygun perhiz aşlarını ve diğerlerini vaktinde ve tabiplerin tarifinde uygun olarak pişirmeli; lezzetini ve diğer gerekli şeyleri kararına göre hazırlamalıdır''* kuralları yer alır.

5- Kilerci (Kilârcı- Kilârdar- Kilâri- Emin-İ Mahzen)

Darüşşifalardaki önemli konulardan biri de ham eczadan hazırlanan müfred, yani basit devaların ve şerbet, macun gibi mürekkep yani bileşik devaların saklanması ve korunmasıydı. Kilerdeki bu malzeme emin-i mahzen ya da mahzenci ve kilârdar yada kilârcı adı verilen ve kilerdeki malzemeden sorumlum olan görevli tarafında korunurdu.

6- Kayyum (Kayyımân)

Kayyum, hasta bakıcı olarak hastanın hizmetini göreni ihtiyaçlarını karşılayan kişidir. Ancak, hastabakıcılık görevinden öte, bugünkü anlamda hemşirelik yapan kayyumlar, tabibin gösterdiği doğrultuda hareket eden *"bâki ve kaim olan gibi vasıflara uygun bir şekilde bıkmadan, usanmadan hastaya hizmete hazır durumda bekleyen, koşarak hizmet etmesi gereken kişiler"* olarak tanıtılır. Vakfiyelerde şartlar, kayyumun hastalarla sürekli yakın ilişki içinde olduğunu gösterir. Kayyum sayısı darüşşifanın hasta kapasitesine göre değişirdi.

Meselâ, 1594- 1596 yıllarında Süleymaniye'deki kayyumlar (kayyımân) 6 kişi (nefer) olup her birinin gündeliği 3 akçe idi. [29]

SARAY İLAÇLARI

Osmanlı döneminde, Saray mensupları için Topkapı Sarayı'ndaki Helvahane'de hazırlanan Amber kursu, Buhur suyu, Hazne yağı, Hünkar macunu, Kırmız Macunu ve Nevruziye gibi terkipler halk arasında büyük bir üne sahip idi. Bu terkipler Saray dışında yapılamaz ve satılmazdı. Bu nedenle de halk bu ilaçların ancak saraydaki dostları yardımı ile elde edebilirdi. Çok nadir olmaları ve sarayda hazırlanmış bulunmaları bu ilaçlara ayrıca manevi bir güç de kazandırıyordu. (Bakınız: Tablo 2) Sarayda hazırlanan ilaçlardan en çok beğenilen biri de Amber Kurusuydu. Ak amber, kokulu maddeler (misk, öd ağacı, santal odunu, gül yağı) ile birlikte nişasta ve kitre zamkı, gül veya sümbül suyu ile, hamur haline getirilir, özel kalıplarda kesilir ve alçak ısıda kurutulurdu. Kalp ve cinsel gücü kuvvetlendirici olarak tanınmıştır. [30]

TABLO 2

FATİH SULTAN MEHMED İÇİN ARAB VE ACEM HUKEMASININ HAZIRLADIKLARI MACUN TERTİBİ

• Karanfil	Kababe	Fulful
• Darçin	Ud-ül kahir	Kereviz tohumi
• Anison-i mısri	Isırgan tohumi	Havuç tohumi
• Şalgam tohumi	Turb tohumi	Mastaki
• Sakız	Sinameki	Ak günlük
• Üzerlik tohumi	Acıbadem yağı	Çörek otu
• Bal	Misk	Şeker

Osmanlılarda en çok kullanılan ilaçlardan biri de afyon ile çeşitli maddelerin karışımlarından olan "tiryak"lardı. IV. Murad'ın ölümünden sonra afyon iptilası bütün memlekete, her sınıf halk arasında yayıldı. "Macun" denen ve içinde afyon bulunan çok çeşitli uyuşturucu maddeler satılmaya başlandı. Bunlar, içine konan maddelerin cinsine, kullanan insanın

[29] SARI, Prof.Dr. Nil, *Darüşşifalar* 1. Bölüm, Sanovel Yayınları, İstanbul 2010, Syf 62, 93, 94

[30] BAYTOP, Prof.Dr.Turhan Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, Sinangin Matbaası, İstanbul 2000, Syf:288.

bünyesine göre az veya çok tesir ediyordu. Alelade macun, afyonla haşhaş, sarısabır ve çeşitli baharatın karıştırılmasıyla yapılıyordu. Varlıklı kimseler ayrıca buna gri amber, misk, kırmızı ve başka kokulu maddeler, değerli esanslar katardı. Padişahların ve imparatorluğun ileri gelenlerinin kullanacağı macunlar daha da büyük bir titizlikle hazırlanır, bunların içine pudra halinde inci, mercan, yakut, zümrüt katılırdı. Bu macunlara "cevahir macunu" denirdi. Bu çeşit maddelerin arasında sayılacak bir başka şey de "tensuh" dur. Bu maddenin terkibinde afyon bulunmaz. Misk, gri amber, sarı sabır, gül suyu, gül yağı, inci tozu gibi maddelerle hazırlanır ve kalıplarda çeşitli biçimlerde yapılırlar. Ama daima yassıdır ve umumiyetle üstüne "Maşallah" yazılıdır. Müslümanların pek çoğu ve bilhassa kadınlar "tensuh" üstlerinde taşırlar. Çünkü çok güzel bir koku verirdi. Hatta bazıları kahve içerken bundan küçük bir parça da yutarlardı.

Kadınlar arasında sakız çiğneme çok yaygındı. Diş etlerini kuvvetlendirdiği, diş ve mide rahatsızlıklarına iyi geldiği hatta kanamaları durdurduğu söylenirdi. Bu yüzden birçok hekimler yaptıkları ilaçların terkibine bundan katarlardı. [31]

Osmanlılarda en beğenilen karışımlardan biri de mesir macunuydu. Mesir kelimesi Pontus kralı Mithridat'ın adından bozma bir kelimedir. Mithridaticum denilen macun, orta çağdan beri Venedik'te yapılmakta idi ve büyük şenlikler yapılarak Avrupa'nın her tarafına gönderilirdi. XVI. yüzyılda Venedik'ten Türkiye'ye girmiştir. Doğuda da Nevruz günü şenlikler yapılır. Osmanlılarda Manisa'da 1539 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafize Sultan adına yaptırılan Darüşşifanın ilk başhekimi olan ve Merkez Efendi diye tanınan Musa bin Muslihiddin kırk bir çeşit maddeden meydana getirdiği Mesir macununu hastalarına ilaç olarak vermiş, Hafize Sultanın da bu macundan fayda bulmasının tesiriyle, macun kısa zamanda büyük şöhrete ulaşmış ve bir müddet sonra halk, Merkez Efendiye başvurarak macun istemeye başlamıştır. Başlangıçta zenginlere para ile satılan macunun fakir kimselerin müracaatının fazlalığı dolayısıyla daha sonra parasız olarak dağıtılması kararlaştırılmıştır. Merkez Efendi 15 Nisan 1539'da Manisa'daki Sultan Camii minaresine çıkarak, caminin çevresinde toplanan halka, lokmalar halinde atmıştır. İşte bu tarihten itibaren Manisa mesiri bir gelenek halini almış ve yapılan şenlik ve törenlerle her yıl macun dağıtılmaktadır. [32]

---

[31] D'OHSSON, M. De M., *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf Ve Adetler*, Tercüme: Zehran Yüksel Kervan Kitapçılık A.Ş, İstanbul 1978.

[32] BAYLAV, Naşid, Eczacılık Tarihi, Yörük Matbaası, İstanbul-1968, Syf:100-101

Osmanlılarda en önemli tıbbi materyallerden biri de güldü. Gül güzelliğiyle, kokusuyla, önemli olduğu kadar Osmanlı hekimlerinin de vazgeçemedikleri bir ilaçtı. [33] İmbikten geçirme usulüyle yapılan gül yağı üretiminin başlangıç safhasında, taze gül yapraklarının kokusunu suya geçirerek hazırlanan gül kokulu suya gül suyu (gülab) denir. Gülsuyu, kolonya gibi kullanımı dışında, su muhallebisi, güllaç ve aşure gibi tatlıların üzerine dökülerek onlara özel bir tat ve koku kazandırmakta ve göz ilacı olarak kimi losyon ve merhemlerin hazırlanmasında da kullanılmaktadır. [34]

SONUÇ

Osmanlılar her ne kadar sağlığın önemini kavrasalar da ne yazık ki siyasi ve askeri açıdan en geliştikleri dönemlerde bile tıp açısından fazla gelişememiş, neredeyse kuruluşundan sonraki beş yüz yıl içinde yerinde saymıştır. Sağlığa çözümü, telif eserlerde, uyuşturucu içeren ilaçlarda, şifalı taslardan sular içmekte, tılsımlar taşımakta bulmuşlardır.

Osmanlı devrinde en çok okunan tıp kitapları 1037 yılında ölen İbn-i Sina'nın, 1417 yılında ölen Hacı Paşa'nın ve 1470 civarında ölen Sabuncuoğlu Şerefeddin'in kitaplarıydı. Ne yazık ki tıptaki gelişmeleri de çok geç takip eden Osmanlılar, ancak 1827 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kurulduktan sonra yavaş yavaş modern tıbbı takibe başlamıştır.

Yıllarca veba ve kolera salgınları karşısında çaresiz kalan Osmanlıların, dünya tıbbına katkıları maalesef sadece iki başlık altında toplanabilir:

1- Çiçek aşısı (Osmanlıların çiçek aşısını bulan Joseph Lester'den iki yüzyıl önce de kullandığı bilinmektedir. Leydi Montegue'nün mektuplarında da bu açık olarak yer almaktadır. Fakat bu buluşu hiçbir zaman bilimsel bir temele dayandırmadıkları için buluş Lester'e ait olarak kabul edilmektedir.)
2- Müzik ile tedavi (Osmanlılar özellikle Avrupalıların akıl hastalarına en kötü koşullarda muamele ettikleri dönemlerde dahi Bimarhanelerde onları müzik ile tedavi etmeye çalışmış ve bazı durumlarda başarı bile sağlamışlardı.)

Tıpta bir ilerleme kaydetmedikleri halde meslek ahlakına bağlı kalmışlar, bu ahlaki kuralları bozanları aralarından uzaklaştırmışlardır.

---

[33] ALTINTAŞ, Prof.Dr.Ayten Osmanlılarda Sağlık Health In The Ottomans , Biofarma İlaç Sanayi Ve Ticaret A.Ş, İstanbul-2006, Syf:77.

[34] ACAR, M.Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayın, İstanbul-2011, Syf.353.

KAYNAKLAR

ACAR, M. Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayın, İstanbul-2011, Syf.68

ACAR, M.Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayın, İstanbul-2011, Syf.353

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitap Evi, İstanbul -1982, Syf:52

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitap Evi, İstanbul -1982, Syf:68-69

ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitap Evi, İstanbul -1982, Syf:135

AFYONCU, Yard. Doç. Dr. Erhan, *Osmanlı Hekimbaşıları Ve Hassa Hekimleri* in Osmanlılarda Sağlık 1, Esen Ofset, İstanbul 2006, Syf: 250,251.

AKDENİZ, Nil, *Osmanlılarda Hekim Ve Deontolojisi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, Syf: 128,130.

ALTINTAŞ, Prof. Dr. Ayten, DOĞAN Doç. Dr. Hanzade, *Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip*, in Osmanlılarda Sağlık 1, Esen Ofset, İstanbul 2006

ALTINTAŞ, Prof. Dr. Ayten, Osmanlılarda Sağlık Health In The Ottomans, Biofarma İlaç Sanayi Ve Ticaret A.Ş, İstanbul-2006, Syf:77.

BAYLAV, Naşid, Eczacılık Tarihi, Yörük Matbaası, İstanbul-1968, Syf:100-101

BAYLAV, Naşid, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde Tıp Eserleri İle İlaçlar*, Türkiye Tıbbi Müstahzarat Laboratuarları Derneği Yayınları, İstanbul-1953, Syf:61-62.

BAYTOP, Prof. Dr. Turhan, Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları, Sinangin Matbaası, İstanbul 2000, Syf:288

BAYTOP, Turhan, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul -1985, Syf:70

BAYTOP, Turhan, Türk Eczacılık Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul -1985, Syf:77

BİLGİN, Yard. Doç. Dr. Arif, Osmanlılarda Sağlık 1 - İstanbul 2006 - Esen Ofset Osmanlılarda İlaç Yapımı.

ÇELEBİ, Emir, Neticetü'l-Tıb, Süleymaniye Kütüphanesi, N 5566 (Tercüme: Nil Akdeniz, Osmanlılarda Hekim Ve Deontolojisi, İü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1977)

D'OHSSON, M. De M., *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf Ve Adetler*, Tercüme: Zehran Yüksel Kervan Kitapçılık A.Ş, İstanbul 1978.

DOBSON, Mary, The Story Of Medicine, Quercus Yayınevi, Cambridge, 2003.

İBN SİNA, Tıp Kanunu, Yayıma Hazırlayan: Hüseyin Gazi Topdemir, Say Yayınları, İstanbul-2013,

KARASU, Mehmet, NAZİK Dr. Sadık, *Antakyalı Bilge Hekim Davut El-Antaki* ,Omay Ofset Ankara , 2.Basım Aralık 2009 Ankara, Syf : 27-28

KAZANCIGİL, Dr. Ratip, GÖKÇE Nilüfer, BİLAL Ender, *Edirne'nin Sağlık Ve Sosyal Yardım Tarihi*, T.C Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2009, Syf:52.

KAZANCIGİL, Prof Dr Aykut ve ZÜLFİKAR, Bedizel, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991.

KAZICI, Prof. Dr. Ziya, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, Hayat Yayın Grubu, İstanbul 2010, Syf: 47-48

LUBENAU, Reinhold Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, Kitap. Yayınevi, İstanbul Eylül 2012

SARI, Prof. Dr. Nil, *Darüşşifalar* 1. Bölüm, Sanovel Yayınları, İstanbul 2010, Syf 106-107.

SARI, Prof. Dr. Nil, *Darüşşifalar* 1. Bölüm, Sanovel Yayınları, İstanbul 2010, Syf 62,93,94.

SHEHADA, Housni Alkhateeb, Arab Veterinary Medicine And The "Golden Rules" For Veterinarians, According To A Sixteenth-Century Medical Treatise, In "Animals And People In The Ottoman Empire", Ed By Suraiya Faroghi, Eren Yayınevi, İstanbul 2010, Sf: 315-331.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedii, Eczacılık Tarihi Dersleri, İstanbul Eczacılık Fakültesi Yayınları, No: 10, İstanbul, 1970.

ŞEVKİ, Dr. Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1991, Syf:29.

ŞEVKİ, Dr. Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1991,Syf:217-219.

T.C. Amasya Valiliği, Amasyalı Hekim Ve Cerrah Sabuncuoğlu Şerefeddin, Birinci Baskı 2004 - Baskı Nokta Ofset Basım Sanayi Ve Ticaret Ltd.Şti, Syf: 12, 17, 19, 20, 21, 76, 79.

TERZİOĞLU, Arslan, *Helvahane Defteri Ve Topkapı Sarayında Eczacılık,* Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul-1992.

TERZİOĞLU, Prof. Dr. Arslan, Selçuklu Ve Osmanlı Darüşşifaları, Birleşik Alman İlaç Fabrikaları T.A.Ş. – 1986

TERZİOĞLU, Prof.Dr. Arslan, Selçuklu Ve Osmanlı Darüşşifaları, Birleşik Alman İlaç Fabrikaları T.A.Ş. – 1986

TEZ, Prof. Dr. Zeki, *İlaç Ve Parfümün Sihirli Dünyası Tarihte Eczacılık, Güzel Kokular Ve Kozmetik,* Hayy Kitap, İstanbul-2010, Syf:157-158-159.

ÜNVER, A. Süheyl, Türk Tıp Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1942

YILDIRIM, Prof. Dr. Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul-2010, Syf:20

YILDIRIM, Prof. Dr. Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul-2010, Syf:153

YILDIRIM, Prof. Dr. Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul-2010, Syf:254-255

YILMAZ, Dr. Coşkun ve YILMAZ Dr. Necdet, *Osmanlılarda Sağlık 1,* Esen Ofset, İstanbul 2006, Syf: 29,30,31,32.

YILMAZ, Dr. Coşkun ve YILMAZ Dr. Necdet, *Osmanlılarda Sağlık 1,* Esen Ofset, İstanbul 2006, Syf :85,86,

YILMAZ, Dr. Necdet ve YILMAZ, Dr. Coşkun, Ed. I. Beyazıd Darüşşifası Vakfiyesi, Osmanlılarda Sağlık Cilt II, Bif Yayınları, İstanbul 2006